

**ALISHER NAVOIY G‘AZALLARIDA KOSMONIMLARNING QO‘LLANI
LISHIGA DOIR AYRIM MULOHAZALAR**

Matlabjonova Mehribon Mansurjonovna

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Markaziy Osiyo xalqlari tillari va madaniyati instituti

2-bosqich talabasi

(Ilmiy rahbar: Yusupova O.S.

O‘zbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti,

filologiya fanlari nomzodi)

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada Alisher Navoiy g‘azallarida uchraydigan kosmonimlar (osmon jismlari- Quyosh, Oy, yulduzlar, sayyoralar va osmon bilan bog‘liq nomlar) ning leksik-semantik xususiyatlari, poetik obraz yaratishdagi roli hamda ularning an‘anaviy va individual qo‘llanish xususiyatlari yoritiladi. Kosmonimlarning Sharq mumtoz she‘riyati an‘analaridagi o‘rni, ular orqali tasvir kuchli va obraz yaratish mahorati ilmiy nuqtai nazardan izohlanadi.

KALIT SO‘ZLAR: Kosmonim, obraz, tasvir, ramz, g‘azal, lirik asar, Mushtariy, Zuhra, Utorid, Bahrom, Zuhal, Navoiy.

KIRISH

Sharq mumtoz she‘riyatida kosmonimlar — yulduzlar, sayyoralar, Quyosh, Oy, Zuhal, Mirrix, Turob, Falak kabi osmon jismlari badiiy tasvirning muhim poetik vositalaridan biridir. Bunday nomlar nafaqat tabiat hodisalari sifatida, balki ramziy, falsafiy, tasavvufiy mazmunga ega bo‘lgan poetonimlar sifatida ham namoyon bo‘ladi. Alisher Navoiy she‘riyati, ayniqsa, kosmonimik obrazlar bilan boy bo‘lib, ularning har biri shoirning g‘oyaviy-estetik niyatini ochishda muhim rol o‘ynaydi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Navoiyning ishqiy ga‘zallari toifasiga kirgan “Rostlig‘ uldurki...” g‘azalida uchraydigan ayrim kosmonimlarni tahlil qilib chiqamiz. Ushbu g‘azal ilk bor “Navodir

un-nihoya” devoniga kiritilgan. Keyinchalik bu gʻazal “Xazoyin-ul maoniy”ning “Navodir ush-shabob” devoniga koʻchgan.

Koʻk binafshazorini anjum chu nargiszor etar,

Nargising birla binafshang hajri koʻnglum zor etar.

Matlada “koʻk binafshazori” va “anjum” – yulduzlar haqida soʻz ochildimi, demak, gʻazal davomida falakka munosabat, osmoniy jismlar tasviri aks etishi muqarrar. Darhaqiqat, Navoiy Zuhal (Saturn), Mushtariy (Yupiter), Bahrom (Mars), Mehr (Quyosh, Venera), Utorid (Merkuriy), Oy kabi sayyoralarni gʻazalga olib kirib, nazmiylashtiradi. Bu sheʼriy obrazlarni oʻz badiiy muddaosini ifodalashga xizmat qildiradi.

Jilva qilgʻoch Mushtariy koʻzni uzoring yodidin,

Yuz saodat axtaridin har zamon durbor etar.

Baytda maʼshuqa yoki gʻazalnavis koʻzda tutgan boshqa bir estetik ideal vaslidan judolik quyidagicha tasvirlangan. Shoir bu mashʼum ayriliq fojiasiga sababchi qilib Mushtariy sayyorasini koʻrsatadi. Forsiy nomi Birjis boʻlmish bu sayyora, Navoiy davri munajjimlarining tasavvuricha, oltinchi falakda joylashgan yettinchi osmonga eng yaqin yulduz boʻlgani uchun munajjimlar uni “Falak qozisi” deb atashgan. Goʻyo u ilohiy qudrat nizomlariga koʻra, jamiki mavjudot ustidan hukm yuritgan. Navoiy Mushtariy sayyorasining mana shu qozilik aʼmolini nazarda tutganligini inobatga olsak, quyidagicha mazmun yuzaga chiqadi: Mushtariy, yaʼni falak qozisi chehrang yodini koʻz xotirasidan oʻchirgach, yuzlab baxt yulduzlari har zamon dur yogʻilgandek, koʻzyosh selini oqizdilar, Demak, falak qozisi hukmi bilan lirik qahramon baxtsizlik – mangu ayriliqqa giriftor boʻldi.

Gʻazalda izchil ruhiy tahlil koʻzga tashlanib turadi. Mana, yuqoridagi voqea lirik qahramonni qanday kayfiyatga olib keldi:

Mehrdin topmay nishone senda ham, gardunda ham,

Bu musibat koʻzuma yorugʻ jahonni tor etar.

Baytning sanʼatkorona xosiyati shundaki, Navoiy “mehr” soʻzining turli maʼno tovlanishlaridan ustalik bilan foydalangan. Shoir “mehr” soʻzining lugʻaviy va koʻchma maʼnolarini ishga solib, “iyhom” sanʼatini vujudga keltiradi. “Iyhom” asosida qatlam-qatlam maʼno magʻziga ega boʻlgan misra yaratadi. Misrani oʻqirkanmiz, dastlab lirik qahramon maʼshuqadan mehr-shafqat nishonasi topa olmaganini

ko‘ramiz, so‘ng ma‘shuqadagina emas, balki umuman “gardunda ham” mehr-vafo topmaganligini anglaymiz. Bu – “mehr”ning lug‘aviy ma‘nosigagina suyanib ifodalangan mazmun. “Mehr” ko‘chma ma‘noda quyoshni bildiradi. Bundan ayriliq azobidagi lirik qahramon gardunda quyosh ham topa olmaganligi anglashiladi. Demak, visolsiz odam – oftobsiz olam, degan musibatli mazmun yuzaga chiqadi. Bu musibat esa yorug‘ olamni lirik qahramon ko‘ziga qorong‘u ko‘rsatadi. Lirik qahramon ahvolini xalq jonli tilidagi “ko‘ziga jahonni tor etmoq” iborasi bilan ifodalash baytning badiiy salmog‘ini yana chandon oshiradi.

Lirik qahramon naqadar ayanch ahvolda qolganligini o‘sha mubolag‘ali manzara vositasida ko‘rsatishga ham Navoiy sayyoralar obrazini safarbar qiladi:

Zuhra holimg‘a surudin navhag‘a aylab badal,

Changining sochin yoyib, durri sirishk izhor etar.

Zuhra – Cho‘lpon yulduzi azaldan Sharq adabiyotida osmon cholg‘uvchisi, sozandasi sifatida tasvirlanib keladi. Zuhra yulduzining shu xosiyatini nazarda tutmay turib, Navoiy baytini to‘la tushunish qiyin. Xullas, baytda mujassam badiiy mazmun shundan iboratki, cholg‘uvchi sayyora lirik qahramon ahvolini ko‘rib, chalib turgan kuyini mungli va nolavor yig‘iga aylantirib yuboradi. Uning qo‘lidagi chang esa sochlarini yoyib, ko‘zyosh durlarini ohang libosida socha boshlaydi.

Kechinmalar fojiiyligiga asoslangan lirik syujet tobora avj nuqtasiga ko‘tarila boradi. Zuhra yulduzining cholg‘usi bilan birga sochlarini yoyib faryod chekishi lirik qahramon halokatidan darak bersa, keyingi baytlar buni qonuniylashtiradi:

O‘lmakim anglab Utorid holima deb marsiya,

Sharhi dardim nazmidin har lahza yuz tumor etar.

Oy halokimga tutub motam, kiyib tundin qaro,

Orazin sayli bila ahli azo kirdor etar.

Utorid – Merkuriy planetasi qadimiy adabiyotda afsonalarga suyanib falak kotibi, yozuvchi va shoirlarning homiysi sifatida talqin etilgan. Navoiy ham shu talqinga tayanib, Utoridni shoir va homiy yanglig‘ gavdalantiradi. Go‘yo Utorid lirik qahramon o‘limini anglab, marsiyalar yozadi. Uning daridlari sharhidan nazmiy marsiyalar yaratadi. Lirik qahramon dardi shu qadar ko‘pki, uni sharhlab yozilgan marsiyalardan har lahzada yuz tumor – buklab o‘ralgan nomalar maydonga keladi.

Shoir sayyoralarning falakdagi holatidan gʻazalda juda oʻrinli foydalanadi. Maʼlumki, oy qaro tun bagʻrida joylashgan boʻladi. Shundan kelib chiqib, Navoiy uni qaro toʻn kiygan (yigʻlab faryod chekayotgan) motamsaro azakashga oʻxshatadi.

Xullas, tahlil doirasiga tortilgan baytlar jonlantirish – tashxis sanʼatining goʻzal namunalaridan. Bu baytlar gʻazalda oʻziga xos lirik voqeabandlikni tashkil etgan. Gʻazal ulkan badiiy mahorat mahsuli sifatida Navoiy ijodida, umuman, oʻzbek gʻazaliyotida muhim oʻrin tutadi va hamisha maʼnaviy-maʼrifiy ahamiyatini saqlab qoladi.

Gʻazalda qoʻllanilgan kosmonimlarning bagʻiy funksiyalari.

Har bir sayyora Sharq anʼanaviy astronomiyasida oʻziga xos ruhiy-taʼbir qiymatiga ega boʻlgan:

Zuhal — hijron;

Mushtariy — saodat;

Bahrom — jang;

Zuhra — musiqa;

Utorid — hikmat;

Quyosh — Haqiqat;

Oy — goʻzallik.

XULOSA

Alisher Navoiy gʻazallaridagi kosmonimlar nafaqat osmon jismlari nomlari sifatida, balki ramziy, estetik va falsafiy maʼnolarga ega badiiy vositalardir. Shoir ularni oshiq holatini taʼriflash, dramatik obraz yaratish, falsafiy mazmun kiritish va sheʼrning musiqiylikini kuchaytirish uchun mahorat bilan qoʻllaydi. Navoiy poetikasida kosmonimlar butun koinotni shoirning ruhiy olamiga bogʻlovchi kuchli badiiy vosita sifatida namoyon boʻladi.

Bu kabi kosmonimlar gʻazalning bagʻiy estetik qiymatini oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Ahmedov A. Navoiy poetikasida ramz va timsollar. — Toshkent, 2001.

2. Vohidov E., Abdulhakim M., Muhammad Ali, Komilov N., Jamol Kamol, Abdug‘afurov A., Haqqulov I., Jumayev N. Alisher Navoiy g‘azallariga sharhlar. - Toshkent, 2024.
3. Yoqubov Sh. Mumtoz she‘riyat poetikasi. — Toshkent, 2010.
4. Qosimov B. O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi. — Toshkent: O‘qituvchi, 1999.